КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН Б. ЖАМГЫРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ, АРХЕОЛОГИЯ ЖАНА ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ

ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 07.21.628 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда

УДК: 316 .7 (575) (043.3)

АБДУВАПОВА АЙНАГУЛ ТЕШЕБАЕВНА

Азыркы мезгилдеги Кыргызстандын түштүгүндөгү этнодемографиялык жүрүмдөр (Ош облусундагы этносоциологиялык изилдөөнүн негизинде)

07.00.07 – Этнография, этнология жана антропология

тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2021

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин “Кыргызстан тарыхы жана археология, этнография” кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи:	тарых илимдеринин доктору **Джоошбекова Айнагуль Рысбаевна**
Расмий оппоненттер:	тарых илимдеринин доктору, профессор, КР УИА мүчө-корр. **Койчуманова Чолпон Урушбековна** тарых илимдеринин кандидаты, доцент **Омурзакова Жылдыз Кубанычбековна**
Жетектөөчү мекеме:	**Жалал-Абад мамлекеттик университети**

Диссертациялык иш 2021 -жылдын 24 ноябрь саат 14.00 дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б.Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтунун жана Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д. 07.21.628 Диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Чүй, 265а.

Диссертация менен Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын китепканасынан жана www.csnaskr.jet.kg сайтынан таанышууга болот.
Дареги: Бишкек шаары, Чүй көчөсү, 265а

Автореферат 2021 - жылдын 25-октябрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы:
тарых илимдерини кандидаты,
ага илимий кызматкер **Жапаров А.З.**

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн негизги шарттарынын бири – этнодемографиялык жүрүмдөрдү башкаруу жана жөнгө салуу болуп эсептелет. Демографиялык өзгөрүү мамлекеттин өнүгүүсүнүн бир бөлүгү катары өз алдынча обочолоно албайт. Ал Кыргызстанда болуп жаткан социалдык-экономикалык жана саясий өнүгүүнүн алкагында өсүп-өнүгүп туруучу жүрүм. Өз кезегинде этнодемографиялык жүрүмдөр өлкөнүн, анын ичинде жалпы элдин социалдык-экономикалык, саясий өнүгүүсүнө таасир этүүчү социалдык күч болуп эсептелет. Ошондуктан бардык мамлекеттер өздөрүнүн аймагында жүрүп жаткан демографиялык, анын ичинде этнодемографиялык жүрүмдөргө ар дайым дыкат көңүл бөлүп турат. Ал жүрүмдөрдүн кайсы жакка багыт алып жаткандыгын, кандай жаңы социалдык топтордун пайда болуусунун мамлекеттин өнүгүүсүнө тийгизген ар кандай таасирлерин дайыма статистикалык жактан жана комплекстүү түрдө көзөмөлдөп, башкарып, аны өз учурунда керектүү нукка буруп туруу зарыл. Туура багытта жүрүп жаткан демографиялык жүрүмдөр өлкөнүн социалдык-экономикалык жана саясий өнүгүшүнө жагымдуу таасир этет.

Ош облусу Кыргызстандын чегинен сырткары бүтүндөй Борбордук Азия мейкиндигинде өзүнүн географиялык абалы менен Чыгыш менен Батышты бириктирген маанилүү түйүн. Калкынын саны боюнча Фергана өрөөнү адамдар эң жыш жайгашкан аймактардын бири болуп эсептелет. Бул жер көп этностуу аймак катары өлкөнүн социалдык-экономикалык жактан туруктуу өнүгүүсүнө олуттуу салымын кошуп келет. Ошондуктан Ош облусунун калкынын этнодемографиялык маселелерин илимий жактан изилдөө азыркы мезгилдеги этнология илиминдеги актуалдуу маселелердин бири болуп эсептелет.

Диссертациялык теманын ири илимий программалар жана негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертация Ош мамлекеттик университетинин «Кыргызстан тарыхы жана археология, этнология кафедрасында» демилгелүү иш катары да иш жүзүнө ашырылды.

Изилдөөнүн максаты. Азыркы мезгилдеги Ош облусунун калкынын этнодемографиялык жүрүмдөрүн ар тараптуу жана комплекстүү изилдөө болуп саналат.

Жогорудагы максатка ылайык диссертацияда төмөнкү **милдеттер** коюлду:

- азыркы учурдагы облустун калкынын өнүгүүсүнүн негизги шарттарынын бири катары анын социалдык-экономикалык абалын талдоо жана калктын социалдык түзүмүндөгү өзгөрүүлөрдү аныктоо;
- калктын табигый өнүгүүсүнө талдоо жүргүзүү;
- облустун калкынын этнодемографиялык жүрүмдөрүнө миграциянын тийгизген таасирин карап чыгуу;

- калктын этностук курамынын өзгөрүүсүн, никелешүү жана ажырашуу маселелерин талдоого алуу;
- облустун аймагында жашаган калктын жаш-курамдык көрсөткүчтөрүн талдоо;
- этностордун аймактык жайгашуусунун өзгөчөлүктөрүн изилдөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- Облустун калкынын динамикасына таасир этүүчү социалдык-экономикалык шарттар, облустун райондору жана шаарлары боюнча административдик-территориялык өзгөрүүлөрдүн таасири этнология илиминде өз алдынча алгачкы жолу каралды.
- Изилдөөдө Ош облусунун калкынын рынок шарттарына карата ыңгайланышуусу, үй-бүлөнүн материалдык абалынын калктын өзүн-өзү жаратуусуна таасири алгачкы жолу өз алдынча этносоциологиялык материалдар менен аныкталды.
- Ош облусунун калкынын этностук курамынын өзгөрүүсүнө, никелешүү жана ажырашуусунун өзгөчөлүктөрүнө, этнодемографиялык жактан өнүгүүсүнө табигый өсүштүн жана миграциянын таасири көрсөтүлдү.
- Калктын этностук курамынын динамикасы, жыныстык жана жаш курамдары изилденди жана анын өзгөчөлүктөрү белгиленди.
- Калктын социалдык-демографиялык түзүмүнүн жана аймактарда жайгашуусунун өзгөчөлүктөрү талдоого алынды.

Диссертациялык иштин илимий жана практикалык мааниси.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын мамлекеттин анын ичинде аймактардын демографиялык, социалдык-экономикалык өнүгүү багыттарын аныктоодо, Кыргызстандын көп улуттуу калкынын социалдык-экономикалык абалы, маданий өнүгүүсү, тарыхы боюнча атайын курстарды иштеп чыгууда, этнодемография, этнология боюнча жалпылоочу эмгектерди жазууда, студенттерге, магистранттарга, аспиранттарга тарых, этнология, демография, социология предметтерин окутууда, окуу-усулдук колдонмолорду түзүүдө, курстук, жыйынтыктоочу квалификациялык иштерди жазууда жана аталган тармактар боюнча илимий иштерди жалпылоодо пайдаланса болот.

Коргоого сунушталуучу жоболор:

- Учурда Ош облусу – Кыргызстандагы ири административдик-аймактык бирдик жана калкынын саны боюнча да өлкөдөгү эң чоң аймак. Ош облусу байыртадан дыйканчылык жана мал чарбачылыктын айкалышып өнүккөн аймагы болуп эсептелет. Бул аймакта байыртадан эле отурукташып, дыйканчылык менен кесиптенген жана мал чарбачылыгын жүргүзгөн көчмөн элдердин маданияты жанаша жашап, алардын бирин - бири толуктап туруучу айкалышуусу бүгүнкү күнгө чейин сакталып, өнүгүп келе жатат.

- Базар (рынок) экономикасына өтүү менен Ош облусунун көп этностуу тургундары жаңы жумуш жана жаңы киреше булактарын издөөгө аргасыз болушту. Жумуш менен камсыз болгон калктын социалдык түзүмүндө өндүрүштө иштегендерге караганда тейлөө чөйрөсүндө эмгектенгендердин саны өскөн. Экономиканын мамлекеттик сектору бир кыйла кыскарып, өз алдынча жумуш менен өзүн-өзү камсыз кылгандардын саны көбөйдү. Облуста жакырчылык, жумушсуздук ири социалдык маселе болуп саналат.
- Изилденип жаткан жылдар аралыгында облустун калкы бир кыйла көбөйгөн. Калктын санынын өсүшүнө негизинен табигый кыймылдын таасири чоң. Облустун калкынын ичинде эмгекке жарамдуулардын саны өскөн жана балдар менен өспүрүмдөрдүн саны азайган.
- Облуста жашап жаткан этностордун курамы жаш-курактык жактан айырмаланышат. Аларды эки топко бөлүп кароого болот:

  биринчи топ – демографиялык жактан жаш, курамында жаштардын саны көпчүлүктү түзгөн этносторго – кыргыздар, өзбектер, уйгурлар, түрктөр, тажиктер кирет; ***экинчи топ*** – демографиялык жактан картайып бара жаткан, башкача айтканда курамында жаштардын саны аз болгон этносторго – орустар, татарлар, украиндер жана башкалар кирет. Бирок кыргыздардан айырмаланып өзбектер менен тажиктердин санынын көбөйүшүнө табигый өсүштөн сырткары механикалык жактан да өнүгүү мүнөздүү, башкача айтканда, кошуна Өзбекстандын, Тажикстандын Фергана өрөөнүнөн Кыргызстандын түштүгүнө көчүп келип, жайгашып калгандар да аз эмес.
- Этностор арасындагы курактык топтук айырмачылыктарга таасир этүүчү негизги себептердин бири – төрөлүүдөгү этностук өзгөчөлүктөр болуп эсептелет. Кыргыздар менен өзбектердин орточо жаш курагынын салыштырмалуу жаштыгы жана алардын санынын көптүгү эң биринчи иретте алардын арасындагы табигий өсүштүн жогорулугуна жана ошонун натыйжасында үй-бүлөлөрүнүн көп балалуулугуна байланыштуу.
- Калктын арасында улгайып калган адамдардын санына караганда жаштардын саны көп. Калктын жайгашуусунда айыл жеринде жашагандардын арасында кыргыздардын саны көп. Ал эми шаар жерлеринде өзбектердин, орустардын жана башка этностордун көпчүлүгү жашашат.
- Калктын курамынын өзгөрүшүнө физиологиялык, экономикалык, демографиялык, социалдык, саясий жана маданий факторлор таасирин тийгизет. Эгерде төрөлүү жүрүмү социалдык-психологиялык, экономикалык жана салттуу этно-тарыхый шарттар жана өздүк каалоолор менен тыгыз байланышта болсо, өлүм жүрүмү негизинен объективдүү себептердин таасири менен аныкталып, түздөн-түз

облустун социалдык-экономикалык өнүгүү деңгээлинен, тургундардын материалдык абалынан да көз каранды.

- Учурда ички миграцияда негизинен кичи жана орто шаарлардан жана райондордон калктын Ош, Бишкек, Жалал-Абад сыяктуу ири жана орто шаарларга, Чүй облусунун райондоруна багытталып көчүп кетүүсү же мезгилдик жумуштарда иштөө үчүн кетүүсү байкалды. Тышкы эмгек миграциясынын багыты өзгөчө Россияга жана Казакстанга багытталган. Жакынкы жылдарда бул мүнөздүү багыт улана бермекчи.
- Ош облусунун калкы - көп этностуу. Миграциялык агымдардын жана калыптанган демографиялык абалдын натыйжасында акыркы отуз жылдай аралыкта облустун калкынын этностук курамы бир топ өзгөрүүлөргө дуушар болду. Анда кыргыздардын, өзбектердин саны көбөйгөн. Орустардын, жана башка славян тилдүү этностордун саны кыскарган. Акыркылардын санынын азайышы, эң биринчи иретте, жалпы эле республикадагы, анын ичиндеги облустун социалдык-экономикалык өнүгүүсүндөгү кыйынчылыктарга, кардиналдуу экономикалык өзгөрүүлөргө байланыштуу. Ошону менен бирге саясий факторлордун да таасири бар.
- Кыргызстандагы өзбектердин, тажиктердин дээрлик баары же басымдуу бөлүгү бул аймакта жашап эмгектенет. Кыргыздар Ош облусунун бардык райондорунда негизги басымдуу көпчүлүктү түзгөн калк катары бир кылка жайгашкан.
- Ош облусунун калкынын арасында улуттар аралык аралаш никелер кеңири тараган, бул көрүнүш эң биринчи иретте кыргыз жана өзбек этносторунун ортосунда болуп жатат. Алардын этномаданий өнүгүүсүндөгү этностук жалпылыктар аралаш үй-бүлөлөрдүн жаралышына жана өнүгүүсүнө мүмкүнчүлүктөрдү түзүүдө. Бул көрүнүш акырындык менен көбөйүүдө.
- Ош облусунун аймагында жашаган этностордун өкүлдөрүнүн этностук маданиятына, тилине кам көрүү аркылуу алардын өзүн-өзү өнүктүрүүсүнө шарттар бар. Фергана өрөөнүндө этностор байыртадан чогуу жашап, маданиятында, турмуш-тиричилигинде, дүйнө таанымында, этностук түзүмүндө көптөгөн жалпылыктар калыптанган.

Изилдөөнүн хронологиялык алкагы 1991-жылдан азыркы учурга чейинки мезгилди камтыйт.

Изденүүчүнүн жеке салымы.

- Изденүүчү кыргыз этнология илиминде алгачкылардан болуп атайын Ош облусунун этнодемографиялык жүрүмдөрүн изилдеди. Ош облусу Кыргызстандын экономикалык, социалдык жана саясий жактан эң ири аймактарынын бири. Өлкөнүн ар тараптан өнүгүшү белгилүү деңгээлде Ош облусунун аймагынын социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн

туруктуулугуна жараша болот. Облустун калкынын табигый өсүшү – төрөлүү жана өлүмдүн мыйзам ченемдүү көрүнүшү жана өзгөчөлүктөрү – эң алгачкылардан болуп этнологиялык, анын ичинде этносоциологиялык талдоого алынды.

- Этнодемографиялык жүрүмдөрдүн өзгөрүүсүнүн социалдык-экономикалык жана саясий шарттары талданды. Облустун калкынын миграциясынын каралып жаткан аймактын социалдык-экономикалык абалына, этнодемографиялык жүрүмдөрүнө тийгизген таасири изилденди;
- Облустагы этностордун ортосундагы аралаш никелер изилденди, аларга мүнөздүү этносоциалдык жүрүмдөр каралды;
- Этностордун жаш-курамдык көрсөткүчтөрүнүн өзгөчөлүктөрү, башка аймактардан айырмасы белгиленди;
- Этностордун облустагы аймактык жактан шаар жана айылдарда жайгашуусунун өзгөчөлүктөрү жана алардын динамикасы көрсөтүлдү.
- Күндөлүк жашоо-турмушка кирип жаткан жаңы шарттар кыргыздардын этнодемографиялык жүрүм-турумуна өзгөрүүлөрдү киргизип жаткандыгы тастыкталды жана аларга илимий баа берилди.
- Илимий айлампага диссертанттын жеке өзүнүн жүргүзгөн этнологиялык жана этносоциологиялык изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары киргизилди.

Изилдөөчүнүн жыйынтыктарынын апробациясы: Диссертациянын негизги жоболору, жыйынтыктары Кыргыз Респуликасында өткөн республикалык, эл аралык илимий конференцияларда жана семинарларда доклад катары баяндалган жана талкууланган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы: Диссертациянын негизги жыйынтыктары “Молодой ученый”, “ОшМУнун жарчысы”, “БГУ жарчысы”, “Известия ВУЗов” жана башка чет элдик жана республикалык илимий-теориялык журналдарында илимий макалалар катары чагылдырылды..

Диссертациялык иштин түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, төрт баптан, он бир бөлүктөн, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Биринчи бап “Этнодемографиялык жүрүмдөрдү изилдөөнүн тарыхнаамеси” деп аталып, эки бөлүктөн турат. Баптын биринчи бөлүгүндө совет мезгилиндеги көпчүлүк авторлордун эмгектеринде калктын табигый кыймылына, миграциялык жана жалпы демографиялык жагдайга таасирин тийгизчү демографиялык, социалдык - экономикалык, маданий жана башка факторлор изилденген. Бирок этностук жана демографиялык жүрүмдөрдүн өз ара таасирлерин аймактар боюнча изилдеген эмгектер аз. Совет мезгилиндеги илимий изилдөөлөрдө “Улут жана союздук

республикалардын элдери (народность)” темасы этнодемографиялык изилдөөлөрдүн негизги багытын түзгөн. Аз сандагы этностордун чөйрөсүндөгү демографиялык маселелерге көп көңүл бурулбай калган. Этносторду мындай изилдөөнүн негизги себептеринин бири – аз сандагы этностордун статистикалык маалыматтары так жана толук иштелип чыкпагандыгынан болгон. Изилдөөгө алынган учурларда айрым бир этностор боюнча статистикалык маалыматтар так берилген эмес. Мындай өксүк азыр деле бар. Өзгөчө азыркы мезгилде көп этностуу аймакта жашаган калктын арасында мындай багыттагы изилдөөлөрдү жүргүзүү зарыл.

СССРде этнодемографиялык илимдин башатында СССР илимдер академиясынын Н.Н. Миклухо-Маклай атындагы этнология жана антропология институту турган. Бул илимий мекемеде атайын өлкөдөгү этникалык, демографиялык жүрүмдөрдү изилдеген сектор иштеп, анын башында этнограф, профессор В.И. Козлов турган. Профессор В.И. Козлов этнодемографиялык жүрүмдү изилдеген учурда этностордун басып өткөн жолуна жана этникалык тарыхына, этностук маданиятына көп көңүл бурган. В.И.Козловдун [Динамика численности народов. – М., 1969; Этническая демография. – М., 1977] изилдөөлөрү XX кылымдын 60-жылдары дүйнөдөгү көп мамлекеттердеги, анын ичинде СССРдеги жана Россиядагы этнодемографиялык кырдаалды иликтөөгө алууга мүмкүндүк берген жана методологиялык мүнөзгө ээ. Ал өзүнүн дүйнөдөгү көптөгөн этностордун төрөлүү жана өлүм процесстерине талдоо жүргүзгөн жана бул жүрүмдөргө ар түрдүү шарттардын тийгизген таасирин ачып көрсөткөн алгачкы эмгектеринде “этнодемография” деп аталган илимдин жаңы тармагынын негизги милдеттерин тактаган. Кийинки эмгектеринде этнология менен демографиянын байланышына, этнодемографиялык изилдөөлөрдүн методологиясына, жаңы илимий багыттын түшүнүк аппаратына чоң көңүл буруп, этнодемографиянын илим катары калыптанып, өнүгүүсүнө салым кошкон. СССР калкынын улуттук, тилдик курамын терең талдаган соңку эмгегинде этнодемографиялык жана этногеографиялык баяндама берилген. Автор союздук республикалардагы улуттарды гана албастан, автономдук республикалардын копчүлүктү түзгөн этносторун жана этностук азчылыктарын түзгөн СССР калкын изилдөөгө алган. В.И. Козловдун эмгектери СССР элдеринин ортосундагы этнодемографиялык жүрүмдөрүнүн жалпылыктарын, өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөткөн. Ошону менен бирге ал Бүткүл союздук эл каттоодогу көйгөйлүү маселелерге көңүл бурган этнолог-окумуштуулардын бири болгон.

XX кылымдын 70-жылдарында демографиянын жалпы маселелери жана конкреттүү демографиялык изилдөөлөр, демографиялык статистиканын негизинде жаралган демографиялык жыйнактар жарыяланган. Алардын автороруунун бири окумуштуу-демограф Б.Ц.Урланис [Народонаселение: исследование, публицистика. – М., 1976] болгон. Ал калктын санынын көбөйүүсүнүн негизги социалдык факторлору деп: аялдардын коомдогу

ээлеген абалын, коомдогу аялга болгон мамилени, бала бакчалар менен камсыз болууну, жагымдуу социалдык-психологиялык абалды, этностук өзгөчөлүктөрдү жана калктын материалдык жана маданий керектөөлөрүнүн канааттандырылышын эсептеген. Бул окумуштуу башкалардан айырмаланып, социалдык-экономикалык факторлорго өзгөчө көңүл бурган.

XX кылымдын 80-жылдарынын ортосунан баштап этнография илиминин ичинде этносоциология, этнодемография, этнопедагогика жана башка тармактар пайда боло баштаган. Этностордун ичиндеги ар кандай социалдык түзүмдөрдүн пайда болушу, алардын коомдогу алган ордунун ар түрдүүлүгү, ошого жараша жашоо образынын өнүгүшү этнография илиминде да жаңы багыттардынпайда болушуна алып келген. Ал өз кезегинде этнология илиминде математикалык методдорду колдонууга түрткү берип, анкета, суроо-жооп, этностордун жашоодогу баалуулуктары, билими, үй-бүлө куруусу, ажырашуусу сыяктуу көптөгөн этносоциалдык маселелерди изилдөөгө мүмкүндүк берген.

Ушул эле жылдарда Д.И.Валентей [Изучение народонаселения: вопросы методологии.– М., 1987] демографиялык жүрүмдөрдү коплекстүү талдоого алган жана акыркы мезгилдердеги демографтардын талкуусуна алынган курч жана орчундуу маселелер боюнча материалдарды жыйнаган. Бул окумуштуу да этнодемографиялык жүрүмдүн социалдык-экономикалык факторлоруна көп көңүл бөлгөн.

Этнодемографиялык жүрүмдүн эң негизги көрүнүштөрүнүн бири бул – этностордун миграциясы болуп эсептелет. Миграциянын этнодемографиялык жүрүмдөргө таасир этүү ролу чоң. Советтик окумуштуу Б.С. Хорев [Житель села – работник города. – М., 1982] өзүнүн эмгегинде маятниктик миграцияга кеңири токтолгон жана калктын өнүгүүсүндө анын оң таасирлерин баса белгилеген. Л.Л. Рыбаковский өзүнүн эмгектеринде [Региональный анализ миграций. – М., 1983] СССР элдеринин ортосундагы миграция жана анын теориялык, практикалык маселелерин кеңири караган.

С.И.Бруктун [Население мира. – М., 1986] баалуу маалыматтарды берүүчү эмгегинде XX кылымдын 80-жылдарындагы дүйнөдөгү 200 мамлекеттин калкынын этнодемографиялык маселелери каралган. Бул иште дүйнө өлкөлөрү демографиялык жактан мүнөздөлгөн жана алардагы этностук азчылыктардын абалы чагылдырылган.

Белгилүү этнограф, академик Ю.В.Бромлей [Этнос и этнография. – М., 1973; Очерки теории этноса. – М., 1983; Современные проблемы этнографии: очерки теории и истории. – М., 1981; Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М., 1987] өзүнүн эмгектеринде этнос жөнүндө теориялык маселелерди эң биринчилерден болуп көтөрүп чыккан окумуштуу болуп эсептелет. Ал өзүнүн эмгектеринде этностун өнүгүү жүрүмүн, анын ар кайсы коомдук экономикалык формацияда этносоциалдык өзгөчөлүктөрүн, алардын белгилери жана өнүгүү факторлорун терең, ар тараптуу карап чыккан.

СССРдеги этнодемографиялык жана этнолингвистикалык жүрүмдөргө талдоо жүргүзгөн А.Г. Волков [Этнически смешанные семьи в СССР: динамика и состав. – М., 1989; Семья – объект демографии. – М., 1986], А.Я. Кваша [Демографический анализ и общество // Вестник статистики. – 1992. – №8. – С.19-23] сыяктуу окумуштуулардын бир топ илимий эмгектери Бүткүл союздук 1959, 1970, 1979, 1989-жылдардагы Эл каттоолордон кийин "Советская этнография" ("Этнографическое обозрение"), "История СССР" ("Отечественная история") жана "Вестник статистики" журналдарында басылып чыккан.

Г.А.Бондарская [Рождаемость в СССР: этнодемографический аспект. – М., 1977], А.Г.Волков [Этнически смешанные семьи в СССР: динамика и состав. – М., 1989; Семья – объект демографии. – М., 1986] өз эмгектеринде репродуктивдүү жүрүм-турумдун этностук өзгөчөлүктөрүнө, аралаш үй-бүлөлөрдүн курамына көңүл бурушуп, салттын, нике жана үй-бүлөлүк үрп-адаттардын, аялдардын билим деңгээлинин үй-бүлөдөгү балдардын санына тийгизген таасирин изилдешкен.

А.А. Сусоколов [Сто наций и народностей: этнодемографическое развитие СССР. – М., 1985; Межнациональные браки в СССР. – М., 1987], Г.В. Старовойтова [Этническая группа в современном советском городе. – Л.: Наука,1987] СССРде этносоциология илиминде Эл каттоолордун жана этносоциологиялык материалдардын негизинде этнодемографиялык жүрүмдөрдү изилдешкен. Алардын эмгектеринде этностор аралык аралаш никелерди этносоциологиялык жактан изилдөө да каралган.

Негизинен жалпылап айтканда, совет мезгилиндеги окумуштуулардын эмгектеринде Советтер Союзундагы калктын өсүп-өнүгүү жүрүмдөрү изилденген. Алардын изилдөөлөрүндө калктын табигый кыймылына, миграцияга таасир тийгизген социалдык - экономикалык, маданий жана башка факторлор изилденген.

Биринчи баптын экинчи бөлүгүндө постсоветтик мезгилдеги улуттук жана демографиялык маселелер, саясий жана социалдык-экономикалык реформалардын натыйжасындагы этностук миграциялык жүрүмдөрдүн күчөшү менен окумуштуулардын калкты изилдөөнүн этнодемографиялык тематикасына кызыгуусун арттырды.

КМШ өлкөлөрүнүн орус калкынын миграциялык агымы жана башка этностордун эмгек миграциясы сыяктуу маселелер А.И. Гинзбург, Л.В. Остапенко, С.С. Савоскулдун [Средняя Азия / А.И. Гинзбург, Л.В. Остапенко, С.С. Савоскул. – М., 1993] изилдөөлөрүндө чагылдырылган. Бул авторлордун жарыкка чыккан коллективдүү эмгегинде Борбордук Азия мамлекеттери боюнча этносоциологиялык материалдардын негизинде орус жана башка славян этносторунун миграция маселелери талданган. В.А. Тишков [Этнология и политика: Науч. публицистика. – М., 2001] этнология менен саясаттын алкагындагы илимий көз караштарын өз эмгегинде жарыялаган.

Л.В. Остапенко, Р.А. Старченко, И.А. Субботинанын коллективдүү эмгегинде [Русская молодёжь вне России. – М., 2015] этносоциологиялык материалдардын негизинде Кыргызстанда жашаган орус жаштарынын экономикалык жана маданий, тилдик өзгөчөлүктөрүнө мүнөздөмө берилет. Өзгөчө этностордун ортосундагы мамилелерге көңүл бурулган.

"Этносоциология и этносоциологи" аттуу макалалар жыйнагынын (М., 2008). экинчи бөлүгү – "Демографические и социальные процессы глазами этносоциологов" толугу менен этнодемографиялык маселелерге арналган. "Этносоциология вчера и сегодня" макалалар жыйнагынын (М., 2016) үчүнчү бөлүгү "Этносоциологические исследования этнодемографии и социально-экономических процессов" деп аталып, толугу менен миграцияга, үй-бүлөгө, диаспоралардын социалдык түзүлүшүнө арналган.

Борбордук Азия мамлекеттериндеги этнодемографиялык жүрүмдөр да чөлкөмдөгү окумуштуулар тарабынан изилденүүдө. Казакстандын окумуштуулары М.Х. Асылбеков, А.Б. Галиев, В.В.Козина [Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). – Алматы, 1991; Демографические процессы современного Казахстана. – Алматы, 1995] советтик жана азыркы учурдагы Казакстандагы социалдык-демографиялык жүрүмдөрдү изилдешкен. Авторлор XX кылымдын 80-жылдардын аягында – 90-жылдардын башында Казакстан КМШ мамлекеттеринин ичинде эң активдүү миграциялык донор мамлекет болгондугун А.Б. Гали, А.Б. Калышов, К.С. Каражанов [История переписей населения и этнодемографические процессы в Казахстане. – Алматы, 1998] белгилешет.

Этнодемографиялык жүрүмдөрдү экономикалык нукта изилдеген окумуштуулардын катарында А.К. Комилов [Тенденции воспроизводства населения и демографическая безопасность (на примере Республики Таджикистан). автореф. дис. канд. экон. наук.- Душанбе, 2011] Тажикистандын мисалында калктын өзүн-өзү жаратуудагы мүнөздүү багыттарды жана демографиялык коопсуздукту изилдеген.

Кыргызстанда эгемендүүлүк жылдарында этнодемографиялык жүрүмдөр боюнча саналуу эмгектер жаралды. Алардын ичинен Ж.Жоробековдун эмгегин алгачкылардан деп атап кетүүгө болот. Изилдөөдө Кыргызстандагы эгемендүүлүк жылдарындагы калктын демографиялык курамынын өзгөрүүсүнө негизги көңүлдү бурган. Автор кыргыздардын жана башка этностордун демографиялык өнүгүүсүн, алардын демографиялык жүрүм-турумдарынын өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө алган. Ошондой эле, Ж.Жоробеков [Этнодемографические процессы в Кыргызстане (вчера, сегодня, завтра) .– Б.,1996]. Кыргызстандын түштүгүндөгү этнодемографиялык жүрүмдөрдү изилдеген жана анын ичинде Ош облусундагы калктын санынын өсүп жаткандыгын өз эмгегинде баса белгилеген. Кыргызстандын тарыхнаамасында эгемендүүлүктүн жылдарында калктын курамы, анын санынын өсүү жана азаюу көрүнүштөрү, этностор

аралык мамилелер жана административдик-аймактык бөлүктөрдөгү этнодемографиялык багыттагы жалпылоочу изилдөөлөр аз.

Кыргызстандын жалпы калкын комплекстүү изилдөө үчүн А.А.Асанканов [Кыргызы: рост национального самосознания. – Бишкек, 1997], Дж.А. Омукеева [Миграция в Кыргызстане: ее роль в государственных приоритетах этнонациональной политике. – М., 2003], Ш.Б.Батырбаева [Демографическое развитие Кыргызстана в 20-50 годы XX века (источники и методы их изучения): дис. ... д-ра ист. наук. – Бишкек, 2004], А.Р.Жоошбекова [Социально-культурное развитие кыргызов средних городов Кыргызстана (опыт этносоциологического исследования). – Бишкек, 2003; Миграционные процессы в среде кыргызов (на материалах этносоциологических исследований юга Кыргызстана). – Бишкек, 2012], А.Т. Кушубековдун [Трансформация этнического состава населения Кыргызстана в XX веке [Текст]: дис...канд. ист. наук. – Бишкек, 2010] эмгектериндеги материалдар, илимий жыйынтыктар жана бүтүмдөр чоң жардам берди.

Жалпысынан алганда, Кыргызстанда калктын этнодемографиялык жүрүмдөрү изилденген эмгектер саналуу гана. Этнология илиминин айлампасына кирген изилдөөлөрдүн материалдары изилденип жаткан Ош облусундагы этнодемографиялык жүрүмдөрдү мүнөздөгөн шарттарды, калыптанып калган мүнөздүү багыттарды аныктап, изилдөөдө өбөлгө болуп берди. Жаңы рыноктук экономиканын шартында Кыргызстандын Ош облусунун калкынын этнодемографиялык жүрүмдөрү алиге чейин атайын этнологиялык анын ичинде этносоциологиялык жактан изилдене элек. Бул изилдөө этнологиялык методдор менен Ош облусунун калкынын динамикасын этнологиялык жактан караган алгачкы иш болуп эсептелет.

ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ, ОБЪЕКТИСИ, ПРЕДМЕТИ, ЫКМАЛАРЫ ЖАНА БУЛАКТАРЫ” деп аталган **экинчи баптын биринчи бөлүгүндө** кийинки мезгилдерде окумуштуулар тарабынан этностордун өнүгүүсүнүн маселелерине өзгөчө көңүл бурулууда. Учурда илимдин бир топ жаңы багыттары пайда болду алар: «этнодемография», «этносоциология», «этнопсихология» ж.б. илимдери. Бул илимдердин өнүгүшү этнологиялык изилдөөлөрдө дисциплиналар аралык методдордун колдонулушун шарттап жатат. Калктын санынын динамикасын жана курамын, социалдык-экономикалык маселелерди изилдөөдө алардын этностук өзгөчөлүгүн ачуу чоң мааниге ээ.

Демографияга кызыгуу XX кылымдын аягы – XXI кылымдын башында жогорулаган. Бул калк жөнүндө абдан көп статистикалык материалдардын топтолушу жана социалдык-экономикалык, маданий жана этностук жүрүмдөрдүн мамлекеттеги демографиялык абалга тийгизген таасири менен түшүндүрүлөт.

XXI кылымдын башынан азыркы мезгилге чейинки изилдөөлөр КМШ өлкөлөрүндөгү демографиялык жагдайдын начарлаганын көрсөттү. Бул

мамлекеттерде эмгекке жарамдуу калктын жана балдардын өлүмүнүн көрсөткүчтөрүнүн жогорулугу, төрөлүүнүн төмөндөөсү ага далил боло алат. Кийинки учурдагы изилдөөлөр көрсөткөндөй, демографиялык маселелерди жаңы деңгээлде карап чыгууга мүмкүнчүлүктөр түзүлүүдө.

Методологиялык жактан англиялык демографтар тарабынан “демографиялык өтүү” (демографический переход) концепциясынын киргизилиши азыркы мезгилдеги демографиялык маселелерди терең талдоодо чоң мааниге ээ. Азыркы учурдагы үй-бүлөнүн жаңы тибинин калыптанышы менен калктын өзүн-өзү жаратуусунун салттуу тиби да өзгөргөн. Ал никелешүүнүн деңгээлинин төмөндөөсү, алгачкы никеге кеч туруу, акырындык менен орто жана аз балалуулукка өтүү, төрөлүүнүн үй-бүлөлүк пландаштырылуусу менен мүнөздөлөт.

Этнодемографиялык изилдөөлөрдү жүргүзгөн белгилүү окумуштуулардын эмгектери демографиянын, этнодемографиянын методологиялык негиздерине, негизги түшүнүктөрүнө, терминдерине, калктын өзүн-өзү жаратуу маселелерине жана миграциясына арналып автордун изилдөөсүнүн теориялык-методологиялык базасын кеңейтти.

Биздин изилдөөдө *тарыхыйлуулук* (историзм) принциби колдонулду. Ал принцип Ош облусундагы этнодемографиялык жүрүмдөрдүн тарыхый мезгил аралыгындагы мүнөздүү багыттарын ачып көрсөтүүгө жардам берди. Эл каттоонунун жыйынтыктарын талдоо аркылуу этнодемографиялык өнүгүүнүн таасири бир нече муундун жашоосунун тарыхый узак убакыттын ичинде өзгөрүшүнө алып келээри аныкталды.

Муундардын алмашуусундагы адам баласынын жашоосундагы маанилүү окуялар болуп эсептелген облустун калкынын *төрөлүү, өлүү, никелешүү, ажырашуу* сыяктуу демографиялык жүрүмдөрүн иликтөө – бул изилдөөнүн өзөгүн түзөт. Демографиялык жүрүмдөрдү талдоодо этностук жүрүмдөрдү эсепке алуу зарыл. Себеби, элдин санынын динамикасынын бир компоненти катары этностук жүрүмдөр эсептелет.

Этнодемографиялык кырдаал демографиядагы фундаменталдык түшүнүктөрдүн бири. Этнодемографиялык жүрүмдөр белгилүү убакыт ичинде этностордун өнүгүүсүнүн мүнөздүү багыттарын чагылдырат. Көп улуттуу мамлекеттердин чегинде ар бир аймактын этнодемографиялык жагдайы эреже катары ар түрдүү болуп, калктын өзүн-өзү жаратуусунун түрдүү типтерине байланыштуу аныкталат.

Ош облусунун калкынын этнодемографиялык өнүгүүсүнүн мүнөздүү багыттарын талдоо, башка региондордун калкы менен окшоштуктарын жана айырмачылыктарын көрсөтүү, аймагы жана мезгили боюнча салыштырууларды жүргүзүү үчүн бул изилдөөдө *салыштырмалуу-тарыхый* ыкма колдонулду. Салыштырмалуу-тарыхый ыкманын курамында аналогиялык ыкма салыштырып жаткан калктын курамынын кээ бир белгилеринин негизинде алардын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктап берүүгө жардам берди.

Изилдөөдө *статистикалык маалыматтарды иштеп чыгуу жана аларды талдоо* ыкмалары колдонулду. Сандык анализ, альтернативалуу статистика жана динамикалык катарды иштеп чыгуу сыяктуу ыкмалар материалдарды талдоодо чоң мааниге ээ болду. Бул иште башка бул сыяктуу изилдөөлөрдөгүдөй эле салыштырмалуу талдоодо салыштырмалуу көрсөткүчтөр колдонулду.

Калктын курамын изилдөөдө жана талдоодо эффективдүү инструмент катары атайын демографиялык таблицалар, жыныстык-курактык пирамидалар, диаграммалар түзүлдү. Аларда калктын санынын динамикасы, абсолюттук өсүү, өсүүнүн темпи, жыныстардын катышы, жаш-курагы, үй-бүлөдөгү балдардын саны, никелешүү жана үй-бүлөлүк, улуттук, тилдик курамы сыяктуу демографиялык көрсөткүчтөр талдоого алынды.

Бул изилдөөдө этнологиялык изилдөөнүн төмөнкү ыкмалары колдонулду:

- Анкеталык сурамжылоо;
- сурамжыланган материалдарды талдоо;
- статистикалык маалыматтарды талдоо;
- жергиликтүү тургундар жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруунун өкүлдөрү менен аңгемелешүү;
- байкоо жүргүзүү - Ош облусундагы талаа изилдөөлөрү;
- массалык маалымат каражаттарынын материалдарын талдоо.

Изилдөөнүн жүрүшүндө Ош облусундагы калктын демографиялык, экономикалык жана социалдык абалы талдоого алынды. Эгемендүүлүк мезгилинде облуста этнодемографиялык абал өзгөрүп, анын ичинде миграциялык жүрүмдөр активдешкен. Калктын табигый өсүүсүн эске албаганда, миграциялык жүрүмдөр калктын санына түздөн-түз таасирин тийгизген жана бир топ терс социалдык жана демографиялык натыйжаларга алып келген. Атап айтканда, миграция (тышкы жана ички эмгек миграциясы) толук үй-бүлөлөрдүн бузулушуна жана толук эмес үй-бүлөлөрдүн пайда болушуна, төрөлүүнүн азайышына, өлүмдүн көбөйүшүнө таасирин тийгизген.

Экинчи баптын экинчи бөлүгү “Изилдөөнүн обьектиси, предмети жана булактары” деп аталат. Бул илимий изилдөөнүн обьекти Ош облусунун калкы болуп эсептелет.

Ош облусу − Кыргыз Республикасынын түштүк аймагындагы маданий, экономикалык борбор жана калкынын саны боюнча жыш жайгашкан облус болуп эсептелет. Ош облусунун тарыхы өзүнө көптөгөн жүз жылдыктарды камтыйт. Бул аймактын калкынын калыптанышына Фергана өрөөнүндөгү жанаша өнүккөн дыйканчылык жана мал чарбачылыктын таасир тийгизген. Себеби, бул аймакта байыртадан эле отурукташкан жана көчмөн элдердин маданияты жанаша жашап, алардын бирин - бири толуктап туруучу айкалышуусунун негизи калыптанган. Бул айкалышуунун салттары бүгүнкү күнгө чейин сакталып, өнүгүп келе жатат.

XX кылымда Ош шаары Кыргызстандын түштүгүнүн маданий жана өнөр жай борборуна айланды. Өлкөнү социалдык-экономикалык жактан өнүктүрүү, башкарууну жакшыртуу максатында кийинки мезгилде административдик-аймактык түзүлүштү оптималдаштырууда маанилүү иштер жасалды.

Ош шаарынын макамы облустук административдик бирдик макамынаа барабар болуп, жана Ош шаарынын жергиликтүү өз-алдынча башкаруу боюнча мамлекеттик өкүлчүлүгүнүн органы болуу менен, ал борбордук мамлекеттик органга баш ийет. Кыргыз республикасынын Өкмөтүнүн 2004-жылдын 4-октябрындагы № 173 Токтомунун негизинде Ош шаарынын административдик-аймактык чек арасын белгилөө жөнүндө Кара-Суу районунан 3 670 гектар жер Ош шаарына берилген. Бул жерлерде кыргыздар жашаган айылдар болгон. Кара-Суу районуна карап келген Нариман, Папан, Төлөйкөн, Кызыл-Кыштак айыл округдарынын жерлери шаарга кошулду. Шаардын мурдагы аянты 145 чарчы километр болсо, азыр ал 182 чарчы километрге чейин кеңейди .

Ош шаарында 2020-жылы 322 миң 164 адам жашайт, алардын 50,9% кыргыздар, 42,8% өзбектер, түрктөр 1,8%, орустар 1,3% түзөт. Ош облусунун калкынын өзгөрүүсүнө ар түрдүү жылдардагы административдик-территориялык реформалар жана көптөгөн башка социалдык, экономикалык, маданий факторлор да таасир этет.

Этносоциологиялык изилдөөдө стационардык изилдөө жүргүзүлүүчү объекттер катары облустун борбору – Ош шаары, райондун борбору катары Кара-Суу шаары жана Большевик айылы тандалып алынды. Тандап алууда алардын калкынын санына, этностук курамына негизги көңүл бурулду.

Изилдөөнүн предмети болуп учурдагы Ош облусунун социалдык-экономикалык маселелери, калкынын курамындагы социалдык-демографиялык өзгөрүүлөр, элдин табигый өсүшү, миграциясы, этностук курамы, үй-бүлөсү, жыныстык жана жаш-курактарындагы өзгөрүүлөрдүн динамикасы болуп саналат.

Изилдөөнүн негизги булагы катары Ош облусунун жогоруда иргелип алынган Ош, Кара-Суу шаарларында, Большевик айылында жүргүзүлгөн *этносоциологиялык изилдөөнүн* материалдары каралды.

Ош облусунун калкынын этнодемографиялык жүрүмдөрүн этносоциологиялык изилдөөнүн программасы түзүлгөн. Ага кошумча автордун талаа материалдары да пайдаланылды. Ош облусунун калкынын демографиялык жүрүмдөрүн ар тараптуу изилдөө үчүн утурумдук статистиканын жана эл каттоонун материалдары талданды. СССРдин жана Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик статистика комитетинин материалдары диссертациялык изилдөөдө кеңири колдонулду. Тактап айтканда: 1989-жылдагы Бүткүл Союздук эл каттоо материалдары, 1999 жана 2009-жылдардагы Кыргыз Республикасындагы Улуттук биринчи жана экинчи Эл каттоонун жыйынтыктары, “Кыргызстан цифраларда”,

“Кыргызстандын аялдары жана эркектери”, “Кыргыз Республикасынын демографиялык жылнаамасы”, “Кыргыз Республикасынын калкынын тилдерди билүүсү боюнча бөлүштүрүлүшү”, “Кыргыз Республикасынын калкынын жыныстык-курактык курамы”, “Кыргыз Республикасынын миграциясы” сыяктуу жыйнактар диссертациянын булактык базасын толуктады.

1989-2009-жылдардагы Ош облустук статистика комитетинин утурумдук эсепке алуу материалдары, Кыргыз Республикасынын Саламаттыкты сактоо министрлигинин маалыматтык-аналитикалык материалдары, Кыргыз Республикасынын калкты жумуш менен камсыз кылуу жана миграция боюнча Мамлекеттик комитетинин материалдары маанилүү маалыматтарды бере алды.

Араван районунун Жарандык абалдын актыларын каттоо мекемесинин материалдарын жыйноодо автор кызматкерлерменен маектешүү да жүргүздү. Маектешүү учурунда аймакта аралаш үй-бүлөлөр жөнүндө кызыктуу маалыматтар чогултулду. Алардын айткандары боюнча райондогу этностор аралык никелешүүлөрдүн, аралаш үй-бүлолөрдүн саны Чек-Абад, Тепе-Коргон, Нурабад айыл аймактарында көп кездешээри билинди. Бул маалыматтар статистикалык жана эл каттоонун материалдары менен да тастыкталды.

Калктын табигый, механикалык кыймылын, анын өзүн-өзү жаратуусун ар тараптан изилдөөгө эң биринчи иретте этносоциологиялык сурамжылоонун, түрдүү мамлекеттик статистикалык бай жана так материалдардан тышкары массалык *маалымат каражаттарынын материалдары* жана анын ичинде *интернет-ресурстар* көмөк көрсөттү. Жогоруда колдонулган булактар облустагы этнодемографиялык жүрүмдөрдү комплекстүү изилдөөгө жардам берди.

Үчүнчү бап “Ош облусунун калкынын өнүгүүсүнүн негизги шарттары” деп аталып, үч бөлүктөн турат.

Үчүнчү *баптын биринчи бөлүгү* “Азыркы учурдагы Ош облусунун аймагы жана экономикалык өнүгүүсү” деп аталды. Ош облусу − Кыргыз Республикасынын түштүк аймагындагы маданий, экономикалык борбор жана калкынын саны боюнча жыш жайгашкан облус болуп эсептелет. Учурда Ош облусу – Кыргызстандагы ири административдик-аймактык бирдик болуп, Кыргыз Республикасынын түштүгүндө жайгашкан. Облустун аймагы 7 административдик райондордон турат. Алар: Алай, Араван, Кара-Кулжа, Өзгөн, Кара-Суу, Ноокат, Чоң-Алай райондору. Мындан сырткары облуста 4 шаар (анын ичинде Ош шаары республиканын, Кара-Суу, Өзгөн жана Ноокат шаарлары райондун карамагында), 2 шаарча, 81 айыл округдары, 467 калктуу пункттар бар.

Ош облусунун калкы, башка аймактардагыдай эле бара-бара рынок шартына үйрөнүшүүдө. Өндүрүштүк эмес чөйрөдөгү ишканаларда иштегендер айлык акыларынын аздыгына байланыштуу, формалдуу эмес

секторлордон жумуш табууга жана киреше алууга мажбур болуп келишет. Мындай көрүнүштөр өзгөчө айыл жергесине мүнөздүү, мисалы, дыйкан жана мал чарбачылык менен алектенген, курулуш тармагында формалдуу эмес формадагы иштегендер, көчөдө соода - сатык менен иш жүргүзгөндөрдүн көбү мурда мамлекеттик ишканаларда иштегендер ж.б. Ал эми шаар жеринде чач тарач, репетитор, официант, массажист, таксичилердин эмгек акысы салыштырмалуу жогору болгондуктан, адамдардын ушул кесиптерге багытталуусу жогору.

Азыркы базар экономикасынын шартында Ош облусу келечектеги өнүгүүсү үчүн негизги фактор катары Борбордук Азиянын башка мамлекеттеринин облус менен чектешкен аймактары менен регионалдык, мамлекет аралык алакалашуу жүрүмдөрдө активдүү катышуусу зарыл. Ош облусунда жакырчылыктын жана жумушсуздуктун денгээлин төмөндөтүү боюнча иштер жүргүзүлүшү зарыл. Жеке ишкерлик, фермердик чарбаларды өнүктүрүүгө мамлекет тарабынан көңүл бурулуусу шарт. Банктар аркылуу жеңилдетилген насыялар берүү жагын ишке ашыруу зарыл. Ош облусунун унаа транзиттик ыңгайлуу абалын эске алуу менен унаа байланыш, курулуш ишканаларын, логистикалык борборлорду ачууга, жумушчу күчүн пайдаланууга мүмкүнчүлүктөрдү ачуу керек. Айыл чарба өнүмдөрүн базар баасында сатууга дыйкандарга мүмкүнчүлүктөрдү ачуу керек. Кошуна мамлекеттер менен соода-сатык, экономикалык мамилелерди жакшыртууга терс таасирин тийгизген маселелерди (чек ара, демаркация) чечип берүү менен мамлекет дыйкандардын эмгегин баалоого көмөктөш болот эле.

Үчүнчү баптын экинчи бөлүгү* “Ош облусунун тургундарынын рынок шартына ыңгайлашуусунун өзгөчөлүктөрү*” деп аталат жана анда этносоциологиялык изилдөөлөрдүн материалдары боюнча талдоо жүргүзүлдү. Биздин этносоциологиялык изилдөөнүн жүрүшүндө тургундардын базар экономикасына өтүүдөгү кыйынчылыктарын, азыркы шартка адаптацияланышын, жаңы өзгөрүүлөргө болгон мамилесин, көз караштарын изилденди. Адамдардын күнүмдүк турмушуна, келечекке койгон максаттарына азыркы учурдагы базар экономикасына өткөндүгү чоң таасир этет.

Үчүнчү баптын үчүнчү бөлүгү “Облустун калкынын абалы жана анын табигый өсүшүнүн маселелери” деп аталат. Ош облусу калкы боюнча Кыргызстандагы ири административдик-аймактык бирдик. Анын калкынын калыптанышына Фергана өрөөнүндөгү дыйканчылык аймактарынын жакын болушу, шаарлардын сооданын, кол өнөрчүлүктүн өнүгүшү өзүнүн таасирин тийгизген. Дыйканчылыктын, сооданын, кол өнөрчүлүктүн өнүгүшү шаар, кыштактардын пайда болушуна шарт түздү жана ал калктуу пункттарда тургундардын саны мезгилдер аралыгында өсүүнүн үстүндө болгон. Калк негизинен табигый өсүштүн эсебинен көбөйгөн.

Азыркы учурда Ош облусунун калкы жалпы Кыргызстандын калкынын 21,6 %ын түзөт. Бул көрсөткүч башка облустардан бир топ жогору. Төрөлүүнүн жана өлүмдүн анализи көрсөткөндөй,калктын жашоо деңгээли, социалдык-демографиялык, маданий факторлор Ош облусунун калкынын табигый кыймылына түз жана кыйыр түрдө өз таасирин тийгизген. Калктын табигый кыймылы - эки кубулуш: *төрөлүү жана өлүм* аркылуу ишке ашырылат жана жалпы калктын санынын *динамикасын* аныктоодо негизги ролду ойнойт.

Жыйынтыктап айтканда, Ош облусундагы демографиялык жүрүмдөр жана социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр бири-бирине таасирин тийгизет. Ош облусу өлкөдөгү калкынын санынын табигый өсүшү боюнча жогору аймак болуп саналат. **1989-2020-жылдарда Ош облусунун калкынын саны 4,4 пайызга (655 457 адамга) өскөн. 2020-жылдагы табигый өсүш 23,6 миң адамды түздү [**Демографический ежегодник Кыргызской Республики 2016–2020. URL: http://www.stat.kg/ru/publications/demograficheskij-ezhegodnik-kyrgyzskoj-respubliki/].

Табигый өсүш облустун айыл калкында шаардык калкка караганда жогору. Үй-бүлөнүн орточо көлөмү шаарларда 4,6 айылда 6 адамды түзүп, башка аймактарга караганда салыштырмалуу чоң. Социалдык -экономикалык шарттарга эле карабай,элдин маданий баалуулуктарында көп балалуу болуу салты төрөлүүлөрдүн санынын жогору болушун шарттады. Биз изилдеген жылдарда шаар калкы өскөн менен анын үлүшү башка облустарга салыштырмалуу азыраак (8,6%). Калктын негизги көпчүлүгүн айылдык калк түзөт. Райондордун ичинен Кара-Суу районунда табигый өсүш эң жогору, ал эми калкынын табигый өсүшү эң төмөн район Чоң-Алай району болду. Кийинки учурларда төрөлүүлөрдүн саны азайган.

Төртүнчү бап “Ош облусунундагы этнодемографиялык жүрүмдөр” деп аталат. *Төртүнчү баптын биринчи бөлүгү “Облустун калкынын этностук курамынын өзгөрүүсү жана ага миграциянын тийгизген таасири” деп* аталат. Ош облусунун калкы көп улуттуу. Облуста 80 ашуун улуттардын өкүлдөрү жашайт. Миграциялык агымдардын жана калыптанган демографиялык абалдын натыйжасында акыркы отуз жылдай аралыкта облустун калкынын улуттук курамы бир топ өзгөрүүлөргө дуушар болду.

Кыргыздар 1989-жылы облустун калкынын 65,6%, 1999-жылы 68,6%, 2009-жылы 68,6% түздү. Демек, 1989-жылга карата 1999-жылы 179810 адамга (3%) өстү, ал эми 2009-жылы 1999-жылга карата 160682 миң адамга өстү, бирок облустун жалпы калкынын курамындагы үлүшү өзгөргөн жок. 2020-жылы кыргыздардын үлүшү облустун калкынын ичинде 1,3 пайызга азайып 67,3% түзсө, өзбектердин үлүшү 1,4 пайызга көбөйүп 29,3% түздү, тажиктердин үлүшү 0,01, уйгурлар – 0,1, түрктөр – 0,1 пайызга көбөйгөн.

Негизи акыркы статистика комитетинин маалыматтары көрсөткөндөй, көп этностуу Ош облусунун калкынын этностук курамында кыргыздардын саны кыскарып, башка этностордун саны өскөнүн белгилейбиз.

Ош облусунун калкында кыргыздардын, өзбектердин, уйгурлардын арасында табигый өсүүнүн бийиктиги байкалган. Бул алардын үй-бүлөлөрүндө үйлөнүүлөрдүн жогорулугуна жана үй-бүлөлөрдүн көп балалуулугуна байланыштуу. Татар, орус, украиндердин орточо курагынын жогорулугу же карылардын санынын көптүгүн жаш адамдардын жана балалуу үй-бүлөлөрдүн эмиграциясына байланыштырууга болот. Советтер Союзунун таралшы жана эгемендүү республикалардын түзүлүшү менен славян жана башка этностордун өкүлдөрү өздөрүнүн тарыхый мекендерине кайтып кетишти.

Жыйынтыктап айтканда, чейрек кылымдан көп убакыттан бери, Кыргызстандын түштүгүндөгү Ош облусунун калкынын табигый өсүүсү республика ичинде бийик боюнча калууда. Кээ бир этностордун, атап айтканда, славян тилдүү калктын санынын азайгандыгы байкалды. Этнодемографиялык абалды талдоодо Ош облусунун калкынын өнүгүүсүнө таасир этүүчү этностордун 2 тобун айырмалоо мүмкүндүк болду. Биринчи топко эгемендүүлүк жылдары саны өскөн этностор: кыргыздар, өзбектер, түрктөр, уйгурлар, тажиктер, дунгандар кирсе, экинчи топко саны азайган этностор: орустар, украиндер, татарлар, армяндар кирет.

Калктын миграциясы – бул дайыма өзгөрүлүп туруучу, кыймыл-аракеттеги динамикалуу жана татаал жүрүм. Анын өнүгүү өзгөчөлүктөрү түздөн-түз социалдык-экономикалык жана саясий шарттардан көз каранды. Эң негизгиси, коомдогу өзгөрүүлөр калктын миграциясына бат таасир этет. Облустун социалдык-экономикалык турмушунда абдан орчундуу болбосо да, көңүл бурууга арзыган маселелердин бири – миграция маселеси. Ал аймактын социалдык, экономикалык, демографиялык, этникалык жүрүмдөрүнө түздөн-түз таасирин тийгизүүчү көп функциялуу көрүнүш. Анын өнүгүү өзгөчөлүгү түздөн-түз социалдык-экономикалык жана саясий шарттарга баш ийет.

Төртүнчү баптын экинчи бөлүгү ***“Калктын никелешүү, ажырашуудагы өзгөчөлүктөрү”*** деп аталат. Аталган бөлүктө калктын санынын өсүүсү, жаңы муундардын пайда болуусу, үй-бүлө түзүүлөр дал ушул никелешүүгө байланыштуу. Өлкөнүн саясий жана социалдык-экономикалык абалы стабилдүү болсо калкта никелешүүлөрдүн саны өсөт, үй-бүлөлөрдүн пайдубалдары бекем болот. Ошондуктан, айылдардагы табигый өсүү шаардан айырмаланып турат. Ажырашуулардын натыйжасында жубайлардын бөлүнүүсү психологиялык, социалдык, материалдык маселелерди көбөйтөт.

Жалпы облустагы райондорду аралаш никелер боюнча төмөнкү эки топко бөлүп кароого болот: Аралаш никелердин үлүшү жогору жана орточо болгон райондор: Араван, Кара-Суу, Өзгөн, Ноокат райондору; Аралаш никелердин үлүшү төмөн болгон райондор: Алай, Чоң-Алай, Кара-Кулжа райондору.

Биринчи тайпадагы райондордун этностук курамында түрдүү этностордун өкүлдөрү жашашат, ошондуктан бул райондордо аралаш никелердин үлүшү жогору. Ал эми экинчи тайпадагы райондордо кыргыздардан башка этностор аз, кыргыздар сандык жактан басымдуулук кылгандыктан андагы аралаш никелердин үлүшү төмөн.

Облустагы кыргыздардын арасында башка этностордун өкүлдөрү менен баш кошуп үй-бүлө кургандары, албетте жалпы турмуш кургандардын ичинде салыштырмалуу аз санда. Ушундай эле көрүнүш өзбек, тажик жана азербайжан, түрктөрдүн арасында сакталууда. Ал эми башка саны салыштырмалуу аз болгон түрк, уйгур, күрд, грузин, палестинец, жана азербайжандардын арасында башка этностун адамдары менен баш кошуп үй-бүлө кургандар абдан көп.

Акыркы жылдары негизинен кыргыз-өзбек, өзбек-кыргыз улутунан турган никелер басымдуулук кылууда. Ал эми башка улуттар арасындагы никелер бирден же экиден катталган. Баса белгилеп кетчү нерсе, улуттар аралык никелердин арасында ажырашуу салыштырмалуу абдан аз жана бекем үй-бүлөлөр катары белгилүү.

Төртүнчү баптын үчүнчү бөлүгү **"Ош облусунун калкынын жыныстык, жаш-курамдык түзүмү жана билим денгээли" деп аталат.** Калктын жыныстык -курактык түзүмүнүн калыптанышына үч фактор – төрөлүү, өлүүлөрдүн саны жана калктын миграциясы таасир этет. Эгемендүүлүктүн жылдарында облуста эмгекке жарамдуу жана андан улуу калктын саны өсүп, балдар жана өспүрүмдөрдүн саны азайган. Экономика жай өнүгүп жана кирешелүүлүк деңгээли төмөн болуп жаткан учурда калктын өсүшүнүн жайлашы жана миграциялык агымдын тышка карай агылышы, облустун экономикалык абалына, анын коопсуздугуна да коркунуч алып келе турган факторлордон болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, Ош облусунун калкынын жалпы курамында 14 жашка чейинки жаш балдардын жана өспүрүмдөрдүн саны азайган. Кыргызстандын башка облустарына салыштырмалуу Ош облусунун калкы демографиялык жактан жаш. Демографиялык курак облустун этносторунда ар түрдүү. Бул көрсөткүч боюнча аларды эки топко бөлүп кароого болот: демографиялык жактан жаш – дунгандар, кыргыздар, түрктөр, өзбектер жана тажиктер кирет. Ал эми демографиялык жактан картайып бара жаткан этностор – орустар, татарлар, украиндер, жана аларга жакын корейлерди, немистерди айтууга болот. Эмгекке жарамдуу калктын саны көбөйүп, 60 жаштан жогорку карылардын саны да азайган.

Облустагы этнодемографиялык жүрүмдөр акыркы жылдардагы социалдык-экономикалык шарттарга ылайык өзгөрүүдө. Рынок экономикасынын шартында жаш муунга татыктуу, жогорку, атаандаштыкка чыга ала турган билим берүү негизги маселелердин бири. Эл каттоолордун жыйынтыгы көрсөтүп тургандай, өлкөдө жогорку жана орто кесиптик билим

алган жаштар көбөйдү. Материалдык керектөөнүн айынан жаштар орто кесиптик билим алып, эрте иштегенге аракет кыла баштаганы байкалды.

Ош облусунун калкынын билим деңгээлинде өзгөрүүлөр бар. Азыркы мезгилде калктын демографиялык жактан өнүгүүсүнө калктын билим денгээлинин түздөн түз таасири бар. Билим сапатынын начарлашы, мектепке тартылбаган балдардын санынын өсүшү келечектеги демографиялык жүрүмдөргө таасир этээри ачык. Балалуу болуу жашындагы энелердин билим деңгээли да төрөлүүлөргө, балдарды тарбиялоодо жана аларды социализациялоодо чоң роль ойнойт.

“Облустагы этностордун аймактык жайгашуусунун өзгөчөлүктөрү (шаар жана айыл калкы)” деп аталган төртүнчү баптын төртүнчү бөлүгүндө облустагы этностордун географиялык жактан жайгашышы каралды. Ош облусунда Араван, Өзгөн, Кара-Суу, Ноокат райондорунун калкы полиэтникалык болуп эсептелинет Облустагы Алай, Кара-Кулжа, Чоң-Алай райондорунун негизги калкы кыргыздар болуп, моноэтникалык райондор болуп эсептелет.

Ош облусунун шаарларында калктын көпчүлүгү өзбектер. Ош шаарынын жалпы калкынын ичинде кыргыздардын саны 50,9 %, ал эми өзбектер 42,8 %, ал эми 6,3% башка улуттар, Кара-Суу шаарында кыргыздар 26 %, өзбектер 63 %, 11% башка этностор, Өзгөн шаарында кыргыздар 7 %, өзбектер 90 %, 3% башка этностор түзөт [Демографический ежегодник Кыргызской Республики 2016–2020. – URL: http://www.stat.kg/ru/publications/demograficheskij-ezhegodnik-kyrgyzskoj-respubliki/]. Ош облусунда жашаган орустардын негизги бөлүгү Ош шаарында жашап, шаардын калкынын 6 % түзөт.

Жыйынтыктаганда, облустагы этнодемографиялык жүрүмдөрдүн өнүгүшү бир жагынан этностордун аймактарга жайгашуу өзгөчөлүктөрү менен да байланышта. Негизги калк – кыргыздар өлкөнүн бардык аймактарында, анын ичинде Ош облусунун бардык райондорунда бир кылка жайгашкан. Көп этностуу Ош облусу жана жалпы Кыргызстан үчүн мамлекеттин эгемендүүлүгүн, территориялык бүтүндүгүн, туруктуулугун сактоо менен бирге мындан ары социалдык-экономикалык, саясий жана демографиялык жактан өнүгүүнүн негизги шарттарынын бири – этностор аралык биримдикти бекемдөө болуп саналат.

ЖЫЙЫНТЫКТАР

Азыркы Кыргызстандын калкынын өнүгүүсүнө жана өзүн - өзү өндүрүүсүнө коомдогу социалдык-экономикалык, саясий жана социалдык-маданий факторлор таасирин тийгизет.

Кыргызстандын мамлекеттик көз карандысыздыгынын кырдаалында Ош облусунун көп этностуу калкы демографиялык жактан бир топ өзгөрдү. Калктын санынын өзгөрүүсүнө табигый өсүш жана миграция чоң таасир этти. Биз изилдеген хронологиялык алкакта **1989-2020-жылдарда Ош**

облусунун калкынын саны 4,4 пайызга (655 457 адамга) өскөн. 2020-жылдагы табигый өсүш 23,6 миң адамды түздү. [Демографический ежегодник Кыргызской Республики 2016–2020. – URL: http://www.stat.kg/ru/publications/demograficheskij-ezhegodnik-kyrgyzskoj-respubliki/].

Биз изилдеген жылдарда шаар калкы өскөн менен анын үлүшү башка облустарга салыштырмалуу азыраак (8,6%). Калктын негизги көпчүлүгүн айылдык калк түзөт. Райондордун ичинен Кара-Суу районунда табигый өсүш эң жогору, ал эми калкынын табигый өсүшү эң төмөн район Чоң-Алай району болду. Кийинки учурларда төрөлүүлөрдүн саны азайган.

Кыргызстандын эгемендик мезгилиндеги саясий, социалдык-экономикалык реформалар шартында калктын демографиялык өнүгүүсүндө, анын табигый өзүн-өзү жаратуусунда бир топ өзгөрүүлөр болду. Ош облусунун калкынын табигый өсүүсү жогору болгондуктан, ал – калктын демографиялык өнүгүүсүнүн негизги фактору болуп эсептелет.

Изилдөөнү жыйынтыктап жатып, төмөнкү тыянактар чыгарылды:

- Облустагы этнодемографиялык жүрүмдөргө таасирин тийгизген негизги фактор – социалдык-экономикалык фактор экендиги аныкталды;
- Биз изилдөөгө алган эгемендик мезгилинде Ош облусундагы калктын табигый өсүшү элдин көбөйүшүндө негизги ролду ойнойт;
- Өлкө эгемендигинин жылдарында облустун калкынын социалдык-экономикалык абалын оңдоо максатында жаңы жумуш орундарын жана кирешенин жаңы булактарын издеп, жакынкы жана алыскы мамлекеттерге жана өлкөнүн түндүк облустарына, айылдардан шаарларга калктын миграциялык кыймылы күчөдү;
- Эл каттоолордун аралыгында облустун калкынын этносторунун жалпы калктын ичиндеги үлүшү өзгөрдү. Этностордун санынын өзгөрүүсүнө эгемен мамлекеттүүлүккө жетишүү, базар экономикасына өтүү, экономикалык реформалар, турмуш-тиричиликтеги кыйынчылыктар, жумушсуздуктун айынан миграциянын күч алышы таасирин тийгизди;
- Ош облусунун славян тилдүү этностору тарыхый мекенине туруктуу жашоого көчүп кетиши алардын санынын кескин кыскарышынаалып келсе, облустун калкынын арасында кыргыз, өзбек, тажик, уйгурлардын саны өсүү шаарларда, райондун борборлорунда, айылдардагы калктын ичиндеги үлүшү жогорулады;
- Эгемендүүлүктүн жылдарында облустун калкынын ички жана тышкы миграциясы күчөдү, ошону менен бирге миграция этнодемографиялык жүрүмдөргө өзгөрүүлөрдү киргизди;
- Ош облусунун калкы демографиялык жактан жаш деп эсептелет, анткени калктын курамында балдардын жана өспүрүмдөрдүн саны басымдуу;

- Облус калкынын арасындагы этностордун турмушундагы жана маданиятындагы окшоштуктар аралаш үй-бүлөлөрдүн түзүлүшүнө жана өнүгүүсүнө шарттарды түзүүдө. Көптөгөн аралаш никелер кыргыз-өзбек, өзбек-кыргыз болуп учурайт, ал эми башка этностордун чөйрөсүндө мындай аралаш нике азыраак кездешет.
- Дүйнөлөшүү шартында мектептерде балдарга билим берүүнүн сапатын көтөрүү менен бирге аларга мамлекеттик тилди, дүйнөлүк башка тилдерди окутуу менен катар англис жана орус тилдерин жана тийешелүү этнос тилин окутууга өзгөчө көңүл буруу керек.
- Учурда эмгек базарына ыңгайлашуу жана турмуштан өз ордун табуу үчүн жаштарга компетенттүү негизде сапаттуу билим берүү жана талап кылынган кесиптерге багыттоо иштерин жүргүзүү абдан керек болуп турат. Миграцияга кетип жаткандардын көбү – келечек жөнүндө бүдөмүк түшүнүктөрү бар, орто билими гана бар жаштар. Коом аларды өз Мекенинде иштөөгө жана аны өнүктүрүүгө багытташы керек. Кыргызстандын келечегин уланта тургандар – жаштар экенин, мамлекеттүүлүктүн негизи – көп этностуу калкыбыз – биздин эң негизги байлыгыбыз экендигин бийликтер жана жарандык коом эстен чыгарбашы зарыл.

Практикалык сунуштар:

- Кыргызстандагы саясий туруктуулук социалдык-экономикалык жана рухий турмушубузга гана эмес, этнодемографиялык өнүгүүгө да түздөн-түз таасирин тийгизет. Өлкөнүн саясий жана этностор аралык туруктуулугу азыркы учурда мамлекетке эң керектүү шарт болуп саналат;
- Кыргызстандын этнодемографиялык өнүгүүсүн камсыздоо үчүн мамлекет тарабынан демографиялык саясатка өзгөчө көңүл бурулушу шарт;
- Көп балалуу үй-бүлөлөргө мамлекеттик колдоо керек, ар бир үй-бүлөгө өзүнүн материалдык абалын жакшыртууга, жеке ишкерликке салык жеңилдиги, санариптештирүүнүн натыйжасында бюрократиялык тосмолордун азайтылышы жана бири-бирин кайталаган тактамалардын санын азайтуу сыяктуу шарттар түзүлүшү керек;
- Жалпыга маалымдоо каражаттары: теле, радио, интернет аркылуу көп балалуу үй-бүлөлөр, үй-бүлөлүк салттуу баалуулуктарды, улуттар аралык аралаш үй-бүлөлөр жөнүндөгү берүүлөрдү көрсөтүү менен жаштарды ынтымактуу үй-бүлө түзүп, өлкөнүн эртеңине ээ болууга тарбиялоо зарыл;
- Дүйнөлөшүү шартында жаштарга билим берүү мекемелеринде мамлекеттик тилди, эне тилди, дүйнөлүк чет тилдерин, өзгөчө англис жана орус тилдерин окутууну жакшыртуу зарыл;
- Облустун этностук курамында санынын көпчүлүгү боюнча кыргыздардан кийинки экинчи орунда өзбектер турат. Келечекте этностор ортосундагы туруктуулукту сактоо жана ынтымакты чыңдоо үчүн “кыргыз жараны”

иденттүүлүгүн калыптандыруу жана жайылтуу иштери ыкчамдатылышы зарыл;

- Этностор аралык аралаш никелерди мамлекет жана жарандык коом колдоого алышы зарыл;
- Шаарларда жашаган калктын социалдык-экономикалык абалын жана маданиятын өнүктүрүү үчүн социалдык инфратүзүм мекемелерин көбөйтүү жана алардын ишмердигин жакшыртуу зарыл;
- Чет өлкөдө билим алып келген же иштеп, каражат жана тажрыйба таап келген ар кыл этностордогу жаштарга жеке ишканаларды ачып, инвестициясын өз өлкөсүнө салганга мүмкүнчүлүктөр түзүлүшү абзел.
- Жаңыдан түзүлгөн үй-бүлөлөрдү колдоо үчүн социалдык программалар жумурияттык, чөлкөмдүк жана жергиликтүү деңгээлде иштелип чыгышы зарыл.

Изденүүчүнүн диссертациялык тема боюнча жарык көргөн макалалары:

1. Абдувапова А.Т. Калктын социалдык абалы жана миграциялык коопсуздук. [Текст] / А.Т. Абдувапова. // ОшМУ Жарчысы. – 2012.– № 2. – 9–12-бб.
2. Абдувапова А.Т. Жумушсуздук социалдык иштердин обьектиси катарында. [Текст] / А.Т. Абдувапова. // ОшМУ Жарчысы. – 2012. – № 2. – 12-15-бб.
3. Абдувапова А.Т. Ош облусу: Учурдагы этнодемографиялык процесстер. [Текст] / А.Т. Абдувапова // Кыргызстан жана Борбордук Азия – баарлашуунун мейкиндиги: Этностор аралык мамилелерди бекемдөөнүн өтмүшү, учуру жана келечеги: КР УИАсынын мүчө кабарчысы, тарых илимдеринин доктору, профессор Абылабек Асанкановдун 60 жылдыгына арналган Кыргызстандын этнологдору менен антропологдорунун II Конгрессинин (Бишкек шаары, 2015-жылдын 4-апрели) баяндамалары жана илимий макалалар жыйнагы / Жооптуу ред. А.Р.Бикбулатова, илимий ред. Т.К.Чоротегин. – Бишкек: “Maxprint” басмасы, 2015. – Тарых жана Мурас түрмөгү. – 401–406-бб.
4. Абдувапова А.Т. Ош облусунундагы миграциялык процесстердин этникалык аспектиси. [Текст] / А.Т. Абдувапова // ОшМУ Жарчысы. – 2015. – №2. – 68–71-бб.
5. Абдувапова А.Т. Азыркы мезилдеги рынок экономикасынын калктын социалдык түзүмүнө тийгизген таасири (Ош облусундагы этносоциологиялык изилдөөлөрүнүн негизинде [Текст] / А.Т. Абдувапова, Чыныкеева, Г.Э. // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – № 11, 2016. – 227-230-бб.
6. Абдувапова А.Т. Учурдагы этнодемографиялык процесстердин социалдык-экономикалык абалга тийгизген таасири (Ош облусундагы этносоциологиялык изилдөөнүн негизинде. [Текст] / А.Т. Абдувапова // ОшМУ жарчысы. – 2016. – № 3. – 26–30-бб.

7. Абдувапова А.Т. Ош облусу: учурдагы калктын табигый кыймылы. [Текст] / А.Т. Абдувапова, А.Р. Джоошбекова // Ала-Тоодогу заманбап этнография көйгөйлөрү: Кыргыздын туңгуч этнограф айымы Какен Мамбеталиеванын (1936–1984) 80 жылдык мааракесине арналган жыйнак / Жооптуу ред. Г.С.Мамбеталиева м-н Т.К.Чоротегин. – Бишкек: MaxPrint басмасы, 2016. – “Мурас” фонду. – “Тарых жана мурас” түрмөгү. – 31–36-бб.
8. Абдувапова А.Т. Кыргызстандын түштүгүндөгү шаар калкынын этнодемографиялык өнүгүүсү (Ош облусундагы шаарлардын мисалында). [Текст] / А.Т. Абдувапова, Г.Э Чыныкеева // ОшМУ жарчысы. 2017.– Атайын чыгарылыш. – 32–35-бб.
9. Абдувапова А.Т. Ош шаары: азыркы мезгилдеги миграциялык процесстер (1989-2009-жылдар). [Текст] / А.Т. Абдувапова, А.Р. Джоошбекова, Г.Э. Чыныкеева // БГУ жарчысы. – Бишкек, 2015. – № 3-4 (33-44). – 26–29-бб.
10. Абдувапова А.Т. Ошская область: естественное движение населения в настоящее время. [Текст] / А.Т. Абдувапова // Молодой ученый. – Международный журнал. – № 5 (139), – 2017. – С. 367–371.
11. Абдувапова А.Т. Modern Migration Processes: The Arguments (Reasons) Factors And The Main Directions (based on ethno-sociological research in the Osh region) [Текст] / А.Т. Абдувапова // Bridge To Science Research Works. – February 28, – 2018, San Francisco, California, USA. – P. 28–33.

Абдувапова Айнагүл Тешебаевнанын “Азыркы мезгилдеги Кыргызстандын түштүгүндөгү этнодемографиялык жүрүмдөр (Ош облусундагы этносоциологиялык изилдөөнүн негизинде)” деген темада 07.00.07 – Этнография, этнология, антропология адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: демография**,** этнодемография, төрөлүү, өлүү, факторлор, адаптация, жаңы базар шарты, никелешүү, ажырашуу, аралаш никелер, миграция, миграциянын себептери, эне тили, динамика, этностук курам.

Изилдөөнүн негизги максаты – азыркы мезгилдеги Кыргызстандын Ош облусунун калкынын этнодемографиялык жүрүмдөрүн ар тараптуу жана комплекстүү изилдөө.

Изилдөөнүн объекти: учурдагы Кыргызстандын Ош облусунун калкы.

Изилдөөнүн предмети – учурдагы Ош облусунун социалдык-экономикалык өнүгүүсү, калкынын курамындагы социалдык-демографиялык өзгөрүүлөр, элдин табигый өсүшү, миграциясы, этностук курамындагы, үй-бүлөлөрдөгү, жыныстык жана жаш-курактык топтордогу өзгөрүүлөрдүн динамикасы.

Изилдөө ыкмалары: анкета жүргүзүү, сурамжылоонун жана талаа изилдөөлөрүнүн материалдарын иштеп чыгуу жана талдоо, эл каттоодогу жана башка статистикалык материалдарды талдоо, жалпыга маалымдоо каражаттарынын материалдарын талдоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: бул эмгекте этносоциологиялык изилдөөлөрдүн материалдарынын негизинде биринчи жолу Кыргызстандын түштүгүндөгү Ош облусун калкынын өнүгүүсүнүн социалдык-экономикалык шарттары, калктын базар экономикасына ыңгайлашуусу, никелешүү, ажырашуу жүрүмдөрү, этнодемографиялык өнүгүүдө табигый өсүштүн жана миграциянын орду, калктын этностук курамы, этностордун социалдык-демографиялык түзүмү жана аймактарда жайгашуусунун өзгөчөлүктөрү талдоого алынды.

Колдонуу чөйрөсү:

Изилдөөнүн жыйынтыктары мамлекеттин, анын ичинде аймактардын демографиялык, социалдык-экономикалык өнүгүү багыттарын аныктоодо; Кыргызстандын көп этностуу калкынын социалдык-экономикалык абалы, маданий өнүгүүсү, тарыхы боюнча атайын курстарды иштеп чыгууда; этнодемография, этнология боюнча жалпылама эмгектерди жазууда; студенттерге, магистранттарга, аспиранттарга тарых, этнология, демография, социология сабактарын окутууда, окуу-усулдук колдонмолорду түзүүдө, курстук, жыйынтыктоочу квалификациялык иштерди жазууда жана аталган тармактар боюнча илимий иштерди жалпылоодо пайдаланыла алат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Абдуваповой Айнагуль Тешебаевны на тему: «Современные этнодемографические процессы на юге Кыргызстана (на основе этносоциологического исследования в Ошской области)» на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07 – Этнография, этнология, антропология

Ключевые слова: демография**,** этнодемография, рождение, смерть, факторы, адаптация, новые рыночные условия, браки, разводы, смешанные браки, миграция, причины миграции, родной язык, динамика, этнический состав.

Основной целью исследования является всестороннее и комплексное исследование этнодемографических процессов населения Ошской области Кыргызстана.

Объект исследования: современное население Ошской области Кыргызстана.

Предметом исследования являются социально-экономическое развитие Ошской области, социально-демографические изменения в составе населения, естественный рост, миграция населения, динамика изменений в составе этноса, в семьях, в половозрастных группах.

Способы исследования: анкетирование, разработка и анализ материалов опроса и полевых исследований, анализ сведений переписи населения и других статистических материалов, анализ материалов средств массовой информации.

Научная новизна исследований: в данной работе на основе материалов этносоциологического исследования впервые были проанализированы социально-экономические условия развития населения Ошской области, адаптация населения к условиям рыночной экономики, браки, процессы разводов, место естественного роста и миграции в этнодемографическом развитии, этнической состав населения, социально-демографическая структура и особенности территориального расположения этносов в Ошской области Кыргызстана.

Среда использования:

Результаты исследования могут быть использованы: при определении направлений демографического, социально-экономического развития государства, в том числе регионов; при разработке специальных курсов по социально-экономическому положению, культурному развитию, истории полиэтнического населения Кыргызстана; при написании обобщающих трудов по этнодемографии, этнологии; при преподавании студентам, магистрантам, аспирантам предметов истории, этнологии, демографии, социологии, создании учебно-методических пособий, написании курсаовых, итоговых квалификационных работ и обобщении научных работ по указанным направлениям.

SUMMARY

of the dissertation by Ainagul Abduvapova on the topic: "Modern Ethnic and Demographic Processes in the South of Kyrgyzstan (Based on Ethnic and Sociological Research in the Osh Region)" for the scholarly degree of Candidate of Historical Sciences in the specialty 07.00.07 – Ethnography, Ethnology and Anthropology

Key words: demography, ethnodemography, birth, death, factors, adaptation, new market conditions, marriages, divorces, mixed marriages, migration, reasons for migration, mother tongue, dynamics, ethnic composition

The main purpose of the study is a comprehensive and in-depth study of the ethnic and demographic processes of the population of the Osh region in Kyrgyzstan.

Object of research: the population of the Osh region at the present time.

The subject of the research is the socio-economic development of the Osh region, socio-demographic changes in the composition of the population, natural growth, migration of the population, the dynamics of changes in the composition of the ethnic group, families, gender and age groups.

Research methods: questionnaires, development and analysis of survey materials and fieldwork, analysis of data from the population census and other statistical materials, analysis of media materials.

Scientific novelty of this research is the first ever ethnographic analysis of the socio-economic conditions for the development of the population of the Osh region, adaptation of the population to the conditions of a market economy, marriages, divorce processes, the place of natural growth and migration in ethno-demographic development, ethnic composition of the population, socio-demographic structure and peculiarities of the territorial location of ethnic groups in the Osh region of Kyrgyzstan.

The area of usage:

The research results can be used in determining the directions of demographic, socio-economic development of the state, including its regions; in developing special courses on the socio-economic situation, cultural development, history of the multi-ethnic population of Kyrgyzstan; in writing generalizing works on ethnodemography, ethnology; in teaching students, undergraduates, postgraduates of subjects of history, ethnology, demography, sociology; in creating teaching aids, in writing coursework, final qualification works and summarizing scientific works in these areas.